

МОДЕРНІЗАЦІЯ ГАЛУЗІ “СПЕЦІАЛЬНА ОСВІТА”: УРОКИ НА МАЙБУТНЄ

Віталій БОНДАР

У середині XIX століття в Україні було створено перші спеціальні заклади для сліпих, глухих, а пізніше — і для розумово відсталих дітей, які функціонували на благодійних засадах. Відтоді сформувалася система соціальної підтримки дітей з особливостями психофізичного розвитку дошкільного і шкільного віку, яка перебуває під захистом держави. Нині у структурі спеціальної освіти функціонує 391 школа, де навчається, виховується й отримує комплекс корекційно-відновлювальних і лікувально-оздоровчих заходів 61,2 тис. дітей. Серед них – 270 шкіл для дітей із психічними порушеннями (38,4 тис. розумово відсталих із затримкою психічного розвитку), 121 школа для дітей з фізичними порушеннями (17,9 тис. глухих, слабочуючих, сліпих, слабозорих, із важкими порушеннями мовлення та дитячим церебральним паралічем).

Для дітей дошкільного віку з порушеннями розумового та фізичного розвитку створено 142 спеціальних дошкільних заклади, а при 1200 дошкільних закладах загального типу відкрито спеціальні групи. В цілому дошкільним вихованням охоплено понад 45 тис. дітей. Проте кількість цих закладів не задовольняє існуючі в країні потреби. Чимало дітей дошкільного віку з особливостями психофізичного розвитку (особливо з розумовою відсталістю та затримкою психічного розвитку) доглядають сім'ї, можливості яких щодо стимулювання когнітивного розвитку обмежені. Тому психічний стан таких дітей характеризується вторинними нашаруваннями, що уповільнюють їх розвиток.

Методологія та правові основи спеціальної допомоги дітям з особливостями психофізичного розвитку регулюються окремими нормативно-правовими документами:

- ▣ **Конституцією України**, якою визначаються і гарантуються права і свободи людини згідно із загальноприйнятими міжнародними нормами у сфері захисту прав людини, зокрема Конвенції ООН про права дитини;
- ▣ **Законами України**: “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”, “Про освіту”, “Про пенсійне забезпечення”, “Про державну допомогу сім'ям з дітьми”, “Про фізичну культуру і спорт”, “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”, “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”, “Про благодійництво та благодійні організації”;
- ▣ **Національними програмами** (Програмою “Освіта. Україна XXI століття”, Національною програмою “Діти України”), **Національною доктриною** розвитку освіти України у XXI столітті, в яких розроблено пакет нормативно-правових документів, визначено пріоритети й принципи розвитку спеціальної освіти; окреслено орієнтири для організації регіональних заходів щодо поліпшення становища дітей на основі інтеграції діяльності державних установ з громадськими організаціями, товариствами, фондами; визначено конкретні кроки щодо виконання міжнародних зобов'язань, взятих Україною, та строки, відповідальні виконавці й обсяги фінансування програм з державного та місцевих бюджетів.
- ▣ **Указом Президента України** “Про національну програму професійно реабілітації та зайнятості осіб обмеженими фізичними можливостями”, в якому відображено основні пріоритети політики держави в галузі професійної реабілітації та зайнятості осіб з особливостями психофізичного розвитку, заходи щодо сприяння їх інтеграції у суспільство, реалізації цієї категорії дітей конституційних прав на професійну орієнтацію, навчання, зайнятість і розширення економічного та організаційно-правового механізмів створення і збереження існуючих робочих місць;
- ▣ **концепціями** “Спеціальна освіта дітей з особливостями психофізичного розвитку в Україні на найближчі роки і перспективу”, “Реабілітація дітей з обмеженими фізичними чи розумними можливостями”, Державним стандартом спеціальної освіти, затвердженими Колегією

Міністерства освіти та науки України та Президією АПН України. В них увага зосереджується на особистісному та соціально-психологічному спрямуванні розвитку дітей цієї категорії і, водночас, наголошується на необхідності активізації діяльності держави, громадських організацій, фондів щодо їхнього соціального захисту на засадах демократичного функції спеціальної освіти. Концепціями визначено етапи, умови та механізми розвитку мережі варіативних спеціальних дошкільних і шкільних закладів, навчально-виховний процес у яких здійснюватиметься на засадах ранньої діагностики та корекції порушень у психічному розвитку, з відповідними планами, програмами, підручниками, дидактичним і методичним супроводом.

За останні роки в системі спеціальної освіти дітей з особливостями психофізичного розвитку відбулися якісні зміни. У зв'язку з переходом загальноосвітньої школи на 12-річний термін навчання удосконалено структуру спеціальних шкіл усіх типів. Зокрема, у спеціальних школах для сліпих, слабозорих, глухих, слабочуючих дітей та дітей із церебральним паралічем передбачено 13-річний термін навчання: початкова школа – 1-4 класи, основна школа – 5-10 класи, старша школа – 11-13 класи. Для дітей із тяжкими порушеннями мовлення, порушеннями психічного розвитку та розумовою відсталістю термін навчання становить 10 років: 1-4 класи – початкова школа, 5-10 класи – основна школа. Для всіх дітей, які не отримали відповідної дошкільної освіти, у структурі спеціальних шкіл передбачено підготовчі класи, основна мета діяльності яких – підготовка дітей до навчання у школі.

Завершено роботу з розробки Державного стандарту початкової освіти дітей з особливими потребами як комплексного нормативного документа, що охоплює зміст освітніх галузей і базовий навчальний план, обов'язковий для всіх типів спеціальних закладів, незалежно від їх форми (державних, комунальних, приватних, благодійних) і типу. У базовому навчальному плані виділяється інваріантна та варіативна складові змісту освіти. Інваріантна складова державного компонента змісту освіти містить обов'язкові навчальні галузі загальнокультурного і загальнодержавного значення та компенсаторно-корекційний компонент; визначає мінімальну кількість відведених для їх опанування навчальних годин.

Варіативна складова забезпечує особливі потреби, пізнавальні інтереси та нахили учнів, відображає специфіку конкретного закладу, його розвивальну спрямованість у навчанні, своєрідність регіону, його історію та культуру, національні традиції, реалізацію індивідуального підходу до учня.

Отже, у базовому навчальному плані виділяються три види обов'язкових навчальних занять:

- ☞ заняття, що становлять основу загальної середньої освіти та містять компенсаторно-корекційний блок;
- ☞ індивідуальні та групові розвивальні заняття;
- ☞ заняття за вибором учнів.

Введення Державного стандарту початкової освіти дітей з особливими потребами в дію зумовило необхідність оновлення змісту освіти на українознавчій основі, його апробацію та впровадження у шкільну практику. На основі глибокого аналізу попереднього досвіду конструювання змісту освіти дітей з особливостями психофізичного розвитку, урахування досягнень спеціальної педагогіки і психології, вимог нормативних документів практично завершено роботу з розробки навчальних програм, оригінальних підручників і дидактичних посібників для початкової ланки всіх типів спеціальних закладів. Розпочато також роботу зі створення програм і посібників для дітей раннього віку з особливостями психофізичного розвитку.

Такий підхід до структури, змісту і механізмів їх реалізації передбачає зміну шкільної освіти згідно з потребами демократичного суспільства, забезпечує достатній рівень освіченості учнів, максимально повну соціально-психологічну адаптацію й інтеграцію випускників у соціум.

Як і загальноосвітня школа, спеціальні навчальні заклади перейшли на нову систему контролю та оцінювання навчальних досягнень учнів, передбачену базовою та повною

середньою освітою, яка відповідає державному цензовому рівню освіти. Розробка нової системи контролю та критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів здійснювалася з урахуванням особливостей їхнього загального й особистісного розвитку та специфічних принципів навчання, виховання, розвитку, якими керується сучасна спеціальна школа: пропедевтична, розвивально-компенсаторна спрямованість, диференціація та індивідуалізація рівнів наукованості, єдність навчання і розвитку, урахування рівня досягнень, а не ступеня невдач учня, єдність загальних вимог до знань, умінь і навичок, зважаючи на індивідуальність учня та ін.

Міністерством освіти і науки, Академією педагогічних наук, Інститутом спеціальної педагогіки АПН України здійснено важливі заходи щодо зміцнення матеріальної бази шкіл-інтернатів і поліпшення умов утримання дітей з особливостями психофізичного розвитку, їхнього навчання, виховання на засадах компенсації та розвитку порушених функцій. Ефективність цієї роботи визначається наявністю у спеціальних закладах технічних засобів і пристосувань спеціального призначення та методик їх застосування. При кожній школі функціонують кабінети інтерактивних освітніх, медичних, розвивально-компенсаторних технологій, професійного самовизначення, фізичної реабілітації, лікувальної фізичної культури тощо.

Важливою умовою успішності реабілітаційного процесу спеціальних навчальних закладів є професійно-трудове навчання учнів. На базі упоряджених навчальних майстерень відповідно до трудового профілю учні готуються до самостійної праці. Цьому сприяє більша, ніж у загальноосвітній школі, кількість годин навчального плану, виділених на професійну підготовку. У багатьох спеціальних школах відкрито класи з поглибленим вивченням предметів гуманітарного, природничого, мистецького, технічного циклів, що розширює можливості продовження навчання у вищих навчальних закладах найрізноманітнішого профілю та подальшого працевлаштування випускників.

Значну роль у соціально-педагогічній підтримці дітей з особливостями психофізичного розвитку відіграють громадські організації та родини. Вони намагаються впливати на формування державної політики щодо розширення форм суспільної допомоги цим дітям, забезпечення вільного доступу до якісної освіти, усіх сфер життєдіяльності, створення умов для найповнішого розкриття їхнього потенціалу і досягнення максимально можливого рівня загального розвитку, освіченості, інтеграції в суспільство. За ініціативи недержавних організацій і батьків дітей з особливостями психофізичного розвитку та підтримки міжнародних недержавних фондів у середині 90-х років ХХ ст. відкрилася низка навчально-реабілітаційних центрів – як спеціальних закладів нового типу. Контингент вихованців цих закладів – переважно діти з аутизмом і складною структурою психофізичних порушень, які мають обмеження у навчанні в традиційних закладах.

Проте, як свідчить досвід, ця допомога обмежується простором і часом і не є постійною. Із завершенням того чи іншого проекту призупиняється й фінансування їх діяльності, а подальша доля дітей залишається іноді невизначеною. Гаслом має стати ідея, що "всі діти – діти однієї держави", а кожна дитина повинна мати впевненість у тому, що суспільство не викине її на узбіччя. А отже, держава в той чи інший спосіб має здійснювати підтримку закладів, які свого часу започаткували діяльність за підтримки міжнародних громадських організацій.

В умовах ринкових відносин, різних форм власності зростатиме рух недержавних організацій, благодійних фондів, спроможних розділити з державою відповідальність за створення умов для рівного доступу до якісної освіти всіх дітей, незалежно від ступеня психофізичного розвитку. Саме тому необхідно розробити на рівні уряду програму заходів щодо координації діяльності недержавних громадських організацій і регіональних владних структур, визначити механізми стимулювання й підтримки всіх суб'єктів спеціальної освіти (податкові, інформаційні, рекламні послуги, надання переваги на державне замовлення та ін.), що заохочуватимуть їхню діяльність у реалізації державних програм у галузі спеціальної освіти.

Характерною особливістю сьогодення є реконструювання системи спеціальної освіти на демократичних, гуманістичних засадах, створення в країні альтернативних моделей психолого-педагогічної підтримки, механізмів для вільного вибору форм навчання дітей, рівня і діапазону

освітніх потреб. В основу цього підходу покладено *два принципи*:

- ☞ не відривати дитину від сім'ї й суспільства, коли це можливо, і сприяти природному процесові її соціалізації;
- ☞ розробити й апробувати додаткові моделі спеціальної освіти та надати можливість батькам дітей з особливостями психофізичного розвитку обирати форму і вид майбутньої освіти.

Перспективним, з нашої точки зору, може стати й *третій принцип* – фінансувати не школу за надані освітні послуги, а дитину, аби форму, рівень і діапазон цих послуг обирали її батьки. При вирішенні цього питання слід використовувати позитивний досвід західних країн. Питання фінансового забезпечення освітніх потреб дітей з особливостями психофізичного розвитку мають бути відображені у державному (місцевому) бюджеті, державних і регіональних програмах, незалежно від того, де навчається дитина — в державному, комунальному чи приватному закладі.

З метою реалізації основних положень Конвенції ООН про права дитини, Всесвітньої декларації про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей та національних програм щодо соціально-педагогічної підтримки дітей з особливостями психофізичного розвитку, їхніх батьків **в Україні розпочато державний експеримент навчання цих дітей у загальноосвітньому просторі**. Він здійснюється за двома напрямками.

Перший напрям – інтегроване навчання дітей з особливостями психофізичного розвитку в умовах школи загального призначення. Передбачено, що при загальноосвітній школі організуються спеціальні класи (класи компенсуючого типу) для дітей з конкретним порушенням психофізичного розвитку. В них навчальний процес здійснюється роздільно за спеціальними навчальними планами, програмами, підручниками та супроводжується обов'язковими заняттями з колекційного блоку. У вільні від навчання години учні спільно зі ми ровесниками беруть участь у різних сферах життєдіяльності школи.

Другий напрям – інклюзивне навчання, що передбачає спільне перебування дітей з різними порушеннями психофізичного розвитку з їхніми здоровими ровесниками. Навчальний процес відбувається диференційовано за індивідуальними програмами, посильними для дітей, і за умов кваліфікованої спеціалізованої допомоги. Тому, крім учителя, у навчальному процесі активну участь бере помічник (асистент) педагога, який володіє спеціальними педагогічними технологіями. Він здійснює превентивне сприяння та надає психологічні, соціальні, педагогічні послуги. Меншою, ніж у звичайних класах, є й наповнюваність класів.

Введення різнорівневих моделей навчання дітей з особливостями психофізичного розвитку в інтегрованому середовищі не означає, що мережа традиційних спеціальних закладів (спеціальні школи і школи-інтернати) має скорочуватися. По-перше, соціально-економічні і культурологічні проблеми сімей настільки незадовільні, що батьки цих дітей не можуть належним чином утримувати їх в умовах сім'ї, а тим паче оплачувати освітні послуги на рівні тих, які вони отримують у школі-інтернаті. По-друге, для окремих груп дітей навчання в інтегрованому середовищі мало результативне, а часом і протипоказане (аутичним, із важкими вадами мовлення, з комбінованими порушеннями). Попередньо вони мають певний час навчатися у спеціальному закладі й отримати відповідну психолого-педагогічну допомогу, без якої навчання в загальноосвітньому закладі мало результативне.

Досвід роботи спеціальних шкіл-інтернатів підтверджує їх необхідність як закладів для дітей, котрі потребують особливої державної допомоги у здобутті освіти та соціально-трудої реабілітації.

Вчені-дефектологи України стоять перед серйозним вибором: чи продовжувати роботу щодо подальшого розвитку й удосконалення уже нагромадженого досвіду навчання дітей у закладах інтернатного типу, зберігаючи теоретико-методологічні надбання попереднього періоду, чи надавати перевагу новим моделям освітніх закладів, виникнення яких зумовлено трансформацією суспільних відносин і досвідом західних держав? Частково відповідь на ці запитання було дано у доповіді доктора Майкла Родду (Університет Альберти, Канада) на міжнародній конференції "Сучасні тенденції розвитку спеціальної освіти: українсько-канадський

досвід”, яка відбулася 26-27 травня 2004 р. в м. Києві. Зокрема, він зазначив: “Україна відрізняється від Канади і більшості “західних демократій” тим, що вона зберегла загальну систему спеціальних шкіл для дітей з різними вадами. Ці школи є безцінною скарбницею знань і досвіту щодо цих дітей... Україна зараз стоїть на порозі прийняття серйозних рішень стосовно інклюзивного навчання. Такі програми дійсно корисні для багатьох учнів. Але не для всіх і не в будь-який час”.

Поділяючи цю точку зору, зазначимо, що розкриття потенційних можливостей дітей з психофізичними вадами залежить не стільки від форм навчання (інтернатна чи інклюзивна), хоча вони й визначають різну ступінь соціальної адаптованості, скільки від гнучкості системи спеціальної освіти, рівня та діапазону наданих послуг, які задовольняють потреби дітей (раннє виявлення порушень, єдність діагностики та розвитку, наступність дошкільного, шкільного і післяшкільного змісту освіти тощо).

Розкриття потенційних можливостей визначається також наявністю індивідуальних навчальних планів і програм, спеціального обладнання, спеціальних методик, диференційованістю медичних, логопедичних, соціально-психологічних послуг тощо.

Зміна форм навчання не означає зміну методології побудови й організації спеціальної освіти, її орієнтації на ефективне використання збережених функцій і аналізаторних систем, здатних взяти на себе розвивально-компенсаторне навантаження та забезпечити цілеспрямований розвиток психічних процесів. Саме цим визначаються рівень опанування знань, умінь, навичок і набуття життєвого досвіду, а відтак – і відповідна освіченість учня, його інтеграція в суспільство.

Реформування національної системи спеціальної освіти на засадах рівноправності має відбуватися не шляхом механічного копіювання європейського і американського досвіду інклюзивного навчання, а на основі урахування соціокультурних факторів розвитку нашого суспільства, набутого на попередніх етапах досвіду комплексної психолого-педагогічної та медичної корекції порушень у розвитку дитячої особистості. Ігнорування цього неминуче призведе до втрати дітьми того обсягу соціально-педагогічної допомоги, яку вони отримують в умовах функціонування шкіл-інтернатів.

Виходячи із зазначеного вище, Інститут спеціальної педагогіки розпочав широкомасштабний експеримент, мета якого – створення та апробація нових моделей спеціальної освіти, які б сприяли реалізації прав дитини на рівний доступ до якісної освіти і, водночас, забезпечували надання їй комплексних психолого-педагогічних, медичних і соціальних послуг.

У межах цих моделей учні не тільки мають увійти в загальноосвітню систему, стати частиною дитячого колективу, а й отримати достатній обсяг послуг, набути необхідні соціальні навички, відчувати себе потрібними.

Водночас модернізація системи спеціальної освіти відбувається в умовах, які не повною мірою задовольняють потреби часу. Мережа спеціальних закладів, особливо для дітей зі складною структурою психофізичного розвитку (дитячий аутизм, діти з комбінованими вадами), формується повільно й охоплює невелику кількість дитячого населення. За змістом спектр спеціальних послуг обмежений. Відповідно, необхідно передбачити розробку сучасної нормативно-правової бази спеціальної дошкільної, шкільної та післяшкільної освіти, дієвих заходів підтримки їх діяльності, науково-методичного та інформаційного супроводу: реконструювати систему підготовки та перепідготовки кадрів з урахуванням парадигм нової філософії спеціальної освіти. Водночас характерною негативною тенденцією сьогодення є стихійність, поспішність, а то й волюнтаризм у збільшенні кількості учнів, охоплених інклюзивним навчанням, без одночасного створення і впровадження спеціальних програм, спеціальних методик викладання, розширення діапазону спеціальних освітніх послуг і процедур переходу до інклюзії. Це, на нашу думку, створює ризик невдач у задоволенні освітніх потреб дітей з особливостями психофізичного розвитку, недовіру громадськості щодо можливостей їхнього навчання в загальноосвітній школі, незважаючи на переконливість перспектив філософії

інклюзивного навчання.

У суспільстві, засобах масової інформації, серед науковців і педагогічної громадськості закономірно постають питання: чи готове наше суспільство (морально, психологічно, соціально) задовольнити навчальні потреби дітей з психофізичними вадами в середовищі “здорових” ровесників? Чи зможуть ці діти “вписатися” у загальноосвітній простір, розкрити свої потенційні можливості, стати корисними членами суспільства? Нині мало хто з науковців візьме на себе відповідальність, аби позитивно оцінити ці кроки.

Концепція інклюзивного навчання є складною і багатоаспектною проблемою. Вона охоплює низку сегментів, без попереднього забезпечення яких ця ідея приречена на неуспіх. Потрапивши у загальноосвітній заклад, глуха, сліпа, розумово відстала дитина залишиться самотньою, з комплексом проблем, якщо одночасно з цим не розширюватиметься рівень і обсяг спеціальних освітніх послуг, зокрема таких, як: навчання за індивідуальними навчальними планами, програмами, підручниками (особливо в початковій школі); наявність спеціального обладнання, дидактичних матеріалів; надання діагностичних, консультативних і дієвих послуг спеціалістами (логопедичні, медичні, соціальні, фізіотерапевтичні та ін.).

Дотримання та реалізація прав кожної дитини народитися здоровою, вижити і скористатися умовами для всебічного розвитку, бути надійно соціально і психологічно захищеною до певної міри ускладнюється тим, що ці гарантії мають більш декларативний, ніж практичний характер. Не створено й механізми державного, громадського контролю за виконанням уже розроблених нормативів. Досі в Україні відсутній Закон “Про спеціальну освіту дітей з особливостями психофізичного розвитку”, що значно гальмує створення гнучкої державної системи ранньої комплексної реабілітації дітей, не сприяє об’єднанню зусиль держави, батьків і громадських організацій для досягнення спільної мети. До сьогодні не набуло нормативного статусу розроблене Інститутом Положення про інтегроване (інклюзивне) навчання, що ускладнює практичне вирішення багатьох морально-психологічних організаційних, нормативно правових, фінансових проблем. Як свідчить досвід, у загально освітніх закладах не створене відповідної бази для надання всього спектру соціально-педагогічних послуг дітям з особливими потребами, які є невід’ємною складовою спеціальної освіти. Це стримує реалізацію принципу подолання порушень психічного розвитку (мовлення, мислення, уяви, сприймання, психомоторики тощо) у ранньому віці не сприяє запобіганню подальших відхилень у психічному особистісному розвитку, формуванні провідних психічних функцій, спричиняє виникнення вторинної інтелектуальної недостатності.

Практична реалізація навчання дітей з особливостями психофізичного розвитку інтегрованому середовищі потребує цілеспрямованої підготовки у вищих навчальних закладах спеціалістів різного профілю для задоволення освітніх потреб цих дітей, у тому числі психологів, логопедів, сурдоперекладачів, асистентів учителів, створення розгалуженої системи післядипломної педагогічної освіти.

Перший етап реформування галузі “Спеціальна освіта» фактично завершується. Свідченням цього є перехід спеціальних закладів на нову структуру та оновлений зміст навчання відповідно до Державного стандарту, яким регулюються відносини всіх суб’єктів освітнього простору щодо його запровадження. Розпочато експеримент з апробації гнучкіших і конструктивніших моделей спеціальної освіти, ведеться розробка ефективніших технологій психолого-педагогічної підтримки дітей з особливостями психофізичного розвитку, особливо на ранніх етапах онтогенезу. Проблеми спеціальної освіти та соціального захисту цих дітей набувають загальнонаціонального характеру. У їх вирішенні беруть участь не лише владні структури, органи управління освіти, педагоги-дефектологи, а й громадські організації, товариства, фонди, батьки, що прискорює створення нормативно-правової бази і гарантує її відповідність вимогам часу, подолання штучних вікових, рівневих, психофізичних обмежень та перепон, які перешкоджають кожній дитині розкрити свій потенціал. Важливо у цій роботі не розгубити нагромаджений вітчизняний досвід. І не далекий той час, коли діти з особливостями психофізичного розвитку відчують себе потрібними, захищеними й залученими до повноцінного

життя в сучасному суспільстві.